

Ищенко Є.О. (Київ, Україна)

Семантика ключових екзистенціалів у збірці "Палімпсести"

Стаття на підставі аналізу збірки "Палімпсести" В.Стуса розкриває істотні характеристики екзистенційних концептів художньої свідомості поета в контексті української літератури, національної дійсності, соціальних процесів, інтелектуальних пошуків 60-80-х років ХХ ст. У статті розкрито модифікацію понять екзистенціалізму в силовому полі художнього мислення, їх перетікання з денотативного рівня у багатозначний конотативний, метафоричний при збереженні смислового сенсу того чи того поняття, що, складаючи основу поетичного словника поета разом з неологізмами на зразок "самособоюнаповнення", "життєсмерть", "смертєіснування" тощо, відповідає специфіці художньої свідомості автора та його філософської лірики.

Ключові слова: *художня свідомість, екзистенційний концепт, екзистенціал, між-буття, Бог, смерть, "життєсмерть", "смертєіснування", "самособоюнаповнення", містика, сон.*

Статья на основании анализа сборника "Палимпсесты" В.Стуса раскрывает существенные характеристики экзистенциальных концептов художественного сознания поэта, его существования "на грани", коннотативную модификацию понятий экзистенциализма, дополненных авторскими неологизмами (самособоюнаполнение, смертєсуществование, жизнесмерть и т.д.), семантикой метафоры. Понимание смысла экзистенциальных концептов лирики В.Стуса позволяет воспринять ее по-новому, приблизиться к адекватной ее интерпретации.

Ключевые слова: *художественное сознание, экзистенциальный концепт, экзистенциал, между-бытие, Бог, смерть, жизнесмерть, смертєсуществование, самособоюнаполнение, мистика, сон.*

The thesis (based on the analysis of the collections by Vasyl Stus, "Palimpsesty") highlights the essential characteristics of existential concepts of an artistic consciousness of the poet in the context of Ukrainian literature, national actuality, social processes, intellectual searching of the 60-80^s of the 20th century. The thesis is the first comprehensive study of modification of the notions of existentialism in the field of force of an artistic mode of thinking, their transformation from denotative level into polysemantic connotative one, which is metaphoric in condition of preservation of meaningful sense of this or that notion. It represents the basis of the poetical dictionary of Vasyl Stus together with the neologisms of "selffilling", "the existence of the death", "the co-existence of life and death" etc., and corresponds to the specification of an artistic consciousness of the author and his philosophical lyric poetry. The existential choice of Vasyl Stus is grounded, that consists in the searching of the ways to God, in trying to understand His essentiality, to realize in Him, to unite the microcosm with the macrocosm, to overcome a narrow-minded human nature and to consolidate him by the death, which the poet interpreted as the new form of existence.

Key words: *artistic consciousness, existential concept, between-existence, existential n, God, death, "selffilling", "the co-existence of life and death", "the existence of the death", mystics, dream.*

Філософські категорії буття, смерті, Бога мають вирішальне значення для людства. У залежності від ставлення людини до цих понять формується її життєвий шлях, обирається власна доля. Дослідження таких питань у літературознавстві, філософії, психології має на меті допомогти зробити екзистенційний вибір як відповідь на виклик дійсності.

Упритул до вивчення вищеозначених проблем підійшли філософи-екзистенціалісти А. Камю, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, К. Ясперс та інші. Цією ж тематикою займались також психологи ХХ ст., зокрема З. Фройд, К.-Г. Юнг, В. Франкл, Л. Бінсвангер. Неабиякий вплив на формування їхніх наукових концепцій мали праці Ф. Ніцше та Г.-В.-Ф. Гегеля. Психічне життя письменника має важливе значення для розкриття його духовного коду, віднайдення найтаємніших порухів його душі, тому відповідні дослідження З. Фройда, К.-Г. Юнга, В. Франкла, Л. Бінсвангера, І. Сеченова, І. Павлова та ін. стали базовими, були пов'язані із можливими формулюваннями мотивацій (афектів), які визначають причини та механізми активної поведінки людини, її афектів, пристрастей, бажань, хотінв.

Ця концепція тісно пов'язана із культурно-історичним методом І. Тена, сутність якого полягає в тому, що література є необхідним продуктом людської діяльності, характер якого визначається трьома факторами – расою, середовищем та історичним моментом. До цих компонентів необхідно додати специфічний для кожного автора індивідуальний таланти. І. Тен вважав, що будь-яке знання має сенсорну основу. Свої міркування він детально виклав у праці "Про розум та пізнання" (1870), яка мала великий вплив на філософію та літературознавство.

Зважаючи на особливе значення, яке вчений надавав такому характеротворчому елементові, як раса (національна ментальність), можна наголосити на прикметній для українства рисі – індивідуалізмі, що свого часу підкреслював М. Костомаров ("Две русские народности"), а нині підтверджують етнологи. Середовище та мотивація були важливою частиною розвитку особистості будь-якого митця. Але ці міркування стосуються лише зовнішніх впливів на творчість В. Стуса. Через інтравертивні осяяння, самозаглиблення ("о піддайся покуті самотності"), відведення відчутної переваги внутрішньому спогляданню ("сто дзеркал спрямовано на мене в самоту мою і німоту"), пошук через індивідуальність загальних істин, В. Стус дійшов Бога не в метафоричному, а в онтологічному розумінні, на що звернули увагу критики. Наприклад, Ю. Бедрик акцентував одну з прикметних рис Стусового Бога – він суто індивідуальний [1, 41], єдина надія на вихід з безвихідної ситуації суцільного абсурду:

«він опорятунок для мене. Тож і мовлю: порятуї»...

Доля для В. Стуса набула сенсу нефінального діалога з Богом. Глибоко пізнавши сенс страждання та хвилювання конкретного земного життя ("пройдімо лабіринтом бід до свого реченця"), поет свідомо обрав її, використовуючи поезію як засіб вираження незламності духу, утвердження в насичених метафорах і містких символах власної українськості, поза

якими екзистенція втрачає своє значення. Недарма він зізнавався: "Без України моторошно. У мене є мій народ. Його муки – то єдина моя скорб. Я мушу стояти на тому, на чому досить стояв" [2, 324].

Людина здатна змінити зовнішні обставини, але її можливості не безмежні. Іноді обставини сильніші за людину, тоді вона змушена змиритися з долею. Таким чином, доля певною мірою залежить від індивіда, а почасти йому доводиться приймати її як даність. Не все було під силу і В.Стусу. Тож доводилося зважати і на ув'язнення, і на концтабір, і на розлуку з родиною. Лещата радянської системи жорстоко стискали поета, лишаючи йому єдину можливість свободи – життя духу, тому він "вирослав углиб. Жертва плоті робила матерію одуховленою, виводила на дорогу до пізнання Ніцшеанських самотніх вершин" [2, 17].

Збірка "Палімпсести" засвідчує зрілість поетичного мислення В.Стуса, у ній найповніше розкрилася гранична проблематика екзистенційного концепту випробовування "на межі" "не як драма, а як висока трагедія". Зміст цієї книги, за словами автора, складають його "болі й радощі, мрії й передуми, спогади й сніння, образки життя" [3, 24], чіткість і сконцентрованість висловленої багатопланої думки, попри те, що видання заповнене майже недатованими віршами, відмінними за стилем, тому, як зауважив Ю.Шевельов, "важко сказати, що зробив би автор, якби сам мав змогу підготувати" її [4, 367]. Назва збірки не лише викликає алузію на пергаментний рукопис, з якого виведено первинний текст, щоб звільнити місце для нових текстів. Але згодом знищений текст проступає назовні.

За аналогією саме такого значення надавали збірці Н.Світлична як упорядник "Палімпсестів" та Ю.Шевельов – автор передмови, який наголошував, що "суть Стусової поезії в схоплюванні почуттів перед тим, як вони скристалізувались, коли його поетичний зір здатний бачити форму ще неоформленою, а його поетичне слово в найкращих поезіях "Палімпсестів" спроможне знайти мову для цієї форми самого формування, то, природно" [4, 366]. Можна взяти до уваги й точніші тлумачення тексту, коли його розглядають, за Р.Бартом, "не як завершений, закритий продукт, а як прогрес продукування, "підключений" до інших текстів, інших текстів (це і є інтертекстуальність)" [5, 496].

Очевидно, В.Стус скористався не тільки цитуванням різних джерел, а й автоцитуванням, варіюванням деяких віршів, коли письмо розглядається як безперервний процес, а кожне нове висловлення пишеться як палімпсест, поверх попередніх висловлень. М.Коцюбинська вважає місткий символ палімпсестів ключовим для образно-філософської проблематики Стусової лірики, не випадковою "ефектною знахідкою", структурою, що "дає відчуті плин часопростору, прагнення до глибин, до поліфонічності, обтяженої пам'яттю століть (з листа до батьків, 1975), зумовлює динаміку й багатомірність поетичного слова" [6, 19].

Крім власне збірки "Палімпсести", треба говорити і про відповідний період, що охоплює ще дві збірки: "Час творчості – Dichtenzzeit" і "Свіча в

свічаді". Остання книжку упорядковував не автор, а інші (Д.Стус, М.Коцюбинська, О.Дворко), тому вона, дотримуючись хронологічного принципу поєви віршів, мала вигляд вибраного. Натомість збірка "Час творчості – Dichtenzzeit", наділена ознаками авторської волі, складалася з перекладів творів Й-В.Гете та оригінальних поезій, що свідчили про початок нового етапу у творчій еволюції В.Стуса після арешту 1972 р., коли, здавалося б, було не до лірики.

Частина їх, наприклад, вірші "Як добре те, що смерті не боюсь я", "Церква святої Ірини", "Уже Софія відструменіла", "Як моторошний сон", "О, скільки слів, неначе поторочі" тощо, опинившись у "Палімпсестах", набули нового смислового наповнення, поглибили інтровертивне "самособоюнаповнення", що Ю.Шевельов назвав "самозагляданням", пізнанням самого себе, за Г.Сковородою [4, 377]. У цьому, як доводить О.Рарицький, полягає "суть Стусового екзистенційного світовідчуття", розкривається його мета, "до здійснення якої він увесь час поривався і прагнув, незважаючи на перешкоди" [7, 9], що не могло не позначитися на специфіці його віршів, які іноді мали кілька варіантів. Іноді різнописання такі разючі, що важко відразу сказати, що належить поетові, адже чимало його віршів шанувальниками В.Стуса поширювали в списках.

М.Коцюбинська, аналізуючи два варіанти вірша "Уже Софія відструменіла", порівнюючи перший текст зі словами "Дай мені, Боже, гордого шляху" з другим, заміненим словами "Дай, Україно, гордого шляху", дійшла висновку, що важко встановити, де авторська воля, але уточнила, що "підміни понять тут немає – навпаки, повна смислова єдність" [6, 17]. На думку дослідниці, варіативність текстів має "присмак палімпсестів", коли з віршів з однаковими рядками "вибруньковують буквально нові поезії", засвідчують повноту "самособоюнаповнення", розкривають "концентрацію енергії, загострення чуття", "вібрацію душі" [6, 19]. До речі, автор усвідомлював естетичну вартість варіантів, сподівався доопрацьовувати їх, наприклад, вірш "Гойдається вечора зламана віть".

На прикладі збірок «Час творчості» і "Палімпсести" можна простежити екзистенційну інтенсифікацію еволюції автора, який "на самих початках своєї арештантської епопеї зазнавав певних вагань, шукав якоїсь – хай ефемерної – можливості діалогу зі своїми несправедливими суддями, то дуже скоро звільнився від найменших ілюзій" [6, 18]. Це можна простежити за варіантами вірша "За читанням Ясунарі Кавабати". Коли у першому варіанті спостерігається його вагання, спроби порозумітися з іудами, то в другому будь-які вагання вже відкинута, з'являється мотив смерті як звільнення від земних страждань, від мук між-буття і вихід у простір божественної екзистенції, утвердження свого природного права бути собою, адже "ліричний герой Стусової поезії – людина внутрішньо вільна – завжди вільна, незважаючи на обставини, всупереч їм" [6, 18]. Стоїчні випробування, пережиті поетом-ригористом у межових умовах, самовизначені ним же у формулі "самопізнання – самоутвердження – самоспалення", яка розгортає

свої смислові нюанси насамперед через поетичне слово.

Д.Стус, висвітлюючи цей етап творчого шляху свого батька, дійшов висновку, що поезія вже не була для нього "штукою", стала "сакрумом", "надвайжливішою річчю, що заповнює змертвілий дух живоїтучої мови, підносячи поета до рівня хранителя-творця" [8, 256]. За спостереженням літературознавця, збірка сприймається "своєрідним хронографом переживань станів-феноменів на рівні мікро- й макрокосмосу, своєрідним щоденником спогадувань про минуле життя й фіксацію порухів душі" [8, 256]. Міркування дослідника підтверджено і виданням "Нецензурний Стус": "Поезія є найважливішим сенсом його існування" [9, 93]. Поет ще виповнювався пафосом саможертовності, замінений у "Палімпсестах" екзистенційними концептами життя на межі, що, на припущення Д.Стуса, означало "певну відстороненість "Я" ліричного героя цієї книги, певне позатекстове знання, змінює динаміку готичного виростання "вгору", розростанням "ушир" [10, 18].

Зміна просторово-часових координат у ліриці В.Стуса зумовлена вже здійсненим усвідомленням екзистенційним його вибором, коли, як писав М.Бердяєв, "вивільнення настає, коли вибір вже зроблений і коли я йду шляхом творчості" [11, 316]. Завдяки такому еволюційному повороту у суворій долі, сповненій постійних випробувань, і поетичному покликанню В.Стус відбувся в іманентному онтологічному статусі, в якому навіть відсутній натяк на страх перед смертю. Незалежний людський дух, "глибинне усвідомлення великого страждання як останньої інстанції у його визволенні" [8, 55] (сон) стали переконанням В.Стуса, який часто діалогізував із собою, дошукуючись істини в ізолюваному локусі в'язничної камери: "Немає світу. Я існую сам". Будучи штучно відірваним від зовнішнього світу, він творив власний світ, в якому і жив, в якому пізнавав власну сутність у глибинах душі, недосяжної для репресивної влади.

Д.Стус у передмові до "Палімпсестів" пише, що саме віра (яка передусім є психічною субстанцією) у вище призначення людини бути гідною своєї долі допомогла В.Стусу в камері попереднього ув'язнення київського КДБ осягнути нову мову – мову "Палімпсестів" [10, 15]. Своєю збіркою поет потвердив відому гегелівську формулу: система абсолютного знання є повне самовиявлення духу, формування якого базоване на досвіді свідомості, що постала у переконаннях поета, близьких до юнгівського принципу самості.

Поет зумів через внутрішні ресурси власного духу реалізувати себе. Він володів собою, відстояв право лишатися собою всупереч найнесприятливішим обставинам вилюднення людини в людині. Вольові імперативи завжди були для нього – морального максималіста – визначальними.

Про приналежність поезій перу в'язня засвідчує тільки біографія поета, в іншому випадку читач навряд чи зможе здогадатися, очевидно, тому що автор переживав метафізичні інсайти, відкриваючи у собі присутність Бога, що став "мірилом вічного, вищою духовною цінністю, внутрішньою сутністю". Навколишній світ з його буденними клопотами немовби відходив на маргінеси буття, поступаючись перед першорядною

божественною істиною, відсутність якої сприймалася як втрата сенсу життя: "...як тихо на землі! Як тихо! І як нестерпно – без небес!".

У ліриці поета спостерігається навіть парадоксальна зміна векторів поетичного мислення, зокрема у тлумаченні "духу", асоційованого з Богом, формованого на попелищі почуттів, та доки душа не онімїла, дух не повстане. Коли у ранній етап творчої еволюції В.Стуса помітні, так би мовити, горизонтальні координати, то згодом визначальною стає вертикаль, що можна виявити на прикладі варіантів вірша "усе моє життя в інвентарі", в якому "дух" зазнав смислової інверсії. Спочатку він контрастував тюремному інвентарю:

І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю журу
і над Софїїну дзвіницю зносить
угору й гору.

У другому варіанті він набуває самостійного сенсу, звучить як акорд людської екзистенції, що віднаходить справжні онтологічні основи свого утвердження всупереч найнесприятливішим умовам, що випало подолати конкретній самоцінній особистості у світі абсурду:

Над цей тюремний мур, над цю журу
і над Софіївську дзвіницю зносить
мене мій дух.

В.Стус, думаючи про кінцеве своє життя, апелював до цього Духа, який "за мене відтонкоголосить". Тобто своїм неологізмом автор запевняв свою внутрішню єдність з еманациєю божественної сили, що пронизує наскрізь людську душу, спонукаючи її до постійного оновлення в сакральному концепті. Він володів бездоганим профетичним чуттям, як і В.Чумак, Є.Плужник, О.Ольжич, Є.Маланюк, В.Симоненко.

Н.Плахотнік, спостерігаючи над колом символів у ліриці В.Стуса (чорний хрест, страсна путь, шлях правдивий, перст Господній, вода, човен, труна тощо), який постійно перебував у межовій ситуації, виявила "трагічну інтенціональність, що несе в собі профетичний зміст передчасного відходу із цього світу", але антонімічною парєю смерті виступає воскресіння, тобто життя після смерті, що поет назвав "життєсмерть" [12, 78]. У його поезіях прочитувалася "пряма вказівка на смерть, до якої готує себе ліричний герой свідомо і послідовно", – робить висновок дослідниця на підставі аналізу конкретних віршових рядків на зразок: "Ми вже твої коханці, смерте: життя нам світить крізь туман".

Поет ніколи не відмежовувався від реалій, надто суворих, сприймав їх як необхідність, тому приймав Христову містерію як власне життєве випробування: "Ця Богом послана Голгота веде у паділ, не до гір". Варто наголосити, що сумніви щодо можливості "примирення" між вищим (духовним) і земним (профаним) своїм корінням сягають настанов Ісуса Христа, що ввійшли в історію релігії як "Нагірна проповідь". Саме в ній Син Божий наголосив, що існує дещо вагомніше і вище за людські закони, що полягає в особливій моральній настроєності, яка на переконання Г.-В.-Ф.Гегеля, повинна відбуватися природно [13, 109]. Філософ висловив

думку, що Христос, будучи уособленням християнського духу, з'явився незадовго до останньої кризи, яка мала місце внаслідок невизначеності різних елементів у долі іудейського народу [13, 101].

Іудеї, вважаючи себе богообраними, зверхньо ставилися до інших народів, апелювали до Закону, даного суворим Господом, який карав тих, хто порушував його. Натомість Ісус Христос приніс Благодать, поширену на всі, іноді зневажені племена, які пригорнув Бог, тому кожне з них отримало можливість розкрити себе в цій Благодаті. Саме під цим кутом В.Стус трактував Україну, яка опинилася в ситуації поневоленої, неодноразово репресованої, але нескороної, тому що її репрезентують дисиденти, які продовжують справу Т.Шевченка, І.Франка, багатьох національних подвижників, які у важку хвилину не зрікалися свого українства, насамперед знаходячи його у собі й утверджуючи його через себе:

Бо ти – це ти, це ти і ти,
бо ти і є Вітчизна,
бо так стоятимуть брати, як буде днина грізна.
Бо є в тобі цілий народ,
його червонокрівці.
Не дай рукам лихих заброд
вскубти пера жар-птиці.

О.Пахльовська відзначала, що шістдесятники обгрунтовували нове розуміння Батьківщини, яка стала для них Домом на відміну від радянської абстракції держави [14, 73-74]. Українська людина, перетворена на радянську, на об'єкт маніпулювання держави, не могла розпорядитися власною долею, навіть відмовлялася від свободи, від особистої і національної самоідентифікації.

Несприйняття деперсоналізованої дійсності стало для В.Стуса поштовхом до заперечення власної Батьківщини і нації. Ця тема постійно висвітлювалася у поетичних збірках В.Стуса: "Прощай, проклятий краю, вітчизно боягузів і убивць" ("Зимові дерева"); "Мертвий ти еси у мертвм світі" ("Веселий цвинтар"); "Зрадлива, зваджена Вітчизна в серці дзвонить" ("Палімпсести"). Попри те, В.Стус ніколи не вдавався до нігілістичної пози у ставленні до свого покривдженого і національно несвідомого народу, глибоко замислювався над причинами денационалізації значної частини українців, трактуючи її як божевілля, як трагедію, яку вважав власною трагедією.

Не треба забувати, що поет "керуючись персональною відповідальністю" за долю свого безталанного народу, зумів "протиставити насильству влади позицію громадянської непокорності", доводив своїм життям, що, йдучи за покликком власної Долі, хоче "бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народі я здобуду безсмертя"[2, 147].

Тому поет не поділяв народницьких й неонародницьких уявлень про народ, ніколи не ідеалізував його, по-реалістичному вбачав у ньому здатність існувати в колоніальній залежності ("одмерлі душі старого родоводу, пропахлі смертю") [2, 37]. Як він вважав, їх чекатиме неминуча кара. Так, у

вірші "Горить сосна – од низу до гори", за основу якого взято ремінісценцію з народної пісні "Іхали козаки із Дону додому", В.Стус, змінивши акценти претексту, наголосив на фатумі, невтручанні Бога, який мовчки спостерігає жакхливу картину мук і страждання, бо дівчина спокутує гріхи цілого народу. Дієслово "горить" вжито п'ять разів. Заперечення абсурдної дійсності з її репресіями, бездушним адмініструванням, зневагою до людської гідності і національної самобутності зумовило концепт принципового нонконформіста, який не сприймав щонайменшої фальші, закамурфльованої бадьористими гаслами про благо народу, не приховував відрази до "політично-бюрократичного маскараду". Для В.Стуса Україна, як і для І.Світличного, І.Калинця та ін., стала духовним проектом, який мусить оновитися і за який завжди точитиметься боротьба. Як і в Сартрівському визначенні екзистенції у значенні "ніщо", так і в Стусовому розумінні Буття – людина і держава повинні перебувати у постійній духовній відповідності, а не в конфронтації. Поет важко переживав, що Україна втратила свою іманентну семантику, що вона витиснута у прірву "відсутньої присутності", перетворилася на смислову ілюзію, тому що втрачено духовний код народу, змушеного промовляти і мислити з чужого голосу: "Сміється божевільна Україна у смертних леті на чужім крилі", "А де Україна? Все далі, все далі, все далі. Шляхи поростають дрімучим терпким полином" і т.д.

Він у своїх надто суворих поцінуваннях, близьких до аналогічних присудів П.Куліша або Є.Маланюка, здається, був схильним до того, що історичним рушієм є малочисельна, часто переслідувана репресивною владою еліта поруйнованої нації, якими, зокрема, стали дисиденти, що поет збагнув під час поховання А.Горської: "горстка нас. Малесенька щопта лише для молитов і сподівання". Ідеться не тільки про традиційне від часів романтизму протиставлення самоцінної особистості "безликій масі", колективній фікції деперсоналізованого соціуму. В екзистенціалістському розумінні, втаємничений у вищу істину індивід стає "провісником, носієм особливого послання, в якому закарбована трансцендентна істина" [15, 124]. В.Стус був "поет елітарний, далеко не завжди зрозумілий з першого прочитання, звернений до втаємничених у поезію", заглиблений у "внутрішню форму" слова, яку свого часу обгрунтував О.Потебня [6, 20].

Попри всі розчарування й обурення яловістю, "безхребетністю" українців, далеких від розуміння власної ідентичності, байдужих до високої, герметичної (Ю.Шевельов) поезії, внутрішнього розриву з напівживою нацією – "вітчиною боягузів і убивць" не сталося, тому що В.Стус, як і Т.Шевченко, обрав собі шлях духовного подвижництва, аби власним прикладом спонукати її до прозріння, до протистояння універсальному злу, до утвердження себе у неприхильному світі. Тому пошуки Бога у собі поет вважав відповідними пошукам істини. З ними пов'язана поява нової людини і нації, що починається із внутрішнього акту заглиблення у трансцендентне внутрішнє "я".

Суттєвим для В.Стуса були інстинкт життя, невіддільний від творчості, від

духовного прозріння. У ситуації втрачених цінностей під тиском дегуманізованої цивілізації, коли "давно забуто, що є – жити і що є світ, і що є ти", людині необхідно знайти онтологічну основу. Для В.Стуса такою основою, прихистком в абсурдному світі став Бог, "бо нема такого обширу на світі, щоб став подобою небес". Тому слід почути голос Бога, адже сама особистість без Його допомоги не може знайти істину, мусить бути причетною до божественної благодаті, вірити у безсмертя душі, в наявність вищих істин. У глибинах віри міститься розуміння вічності, переконання, що смерть не порушує буття.

М.Екхарт відзначав, що істинне розуміння Господа відбувається в душі, а не в роздумах про нього, запевняв, що "володіти необхідно сутнісним Богом" [16, 19]. Таке пояснення збігається з теорією українського кордоцентризму, відображеного у народній творчості й літературі. Шлях до Бога пролягає через серце, як свого часу писав Г.Сковорода. Відображене у народній творчості, обґрунтоване вченням П.Юркевича, дослідженнями етнологів кардіоцентричне світорозуміння не лише виявляє українську ментальність, а й забезпечує діалог з Богом, що став для В.Стуса внутрішньою зосередженістю, мобілізував душевні ресурси на подолання суворих життєвих випробувань: "Серце промовляє – до тебе Бог заговорив".

Поет завжди був схильний "віщу таїну спізнати серцем, духу не згубивши". Якщо вжити термінологію К.Ясперса, для поета характерна активно-рефлексивна настанова [17, 62], спрямована на "самоформування", "прислухання" до себе. Сердечне спілкування з Богом (саме так характеризував любов до Бога Е.Фромм [18, 163]) наповнило свідомість В.Стуса цілісністю, всеосяжністю, тому він опинився у стані, який С.Кіркгор назвав позицією "безмежної захопленості", тобто екзистенціальною позицією, коли внаслідок "духовної зустрічі" відкривається новий сенс існування:

О милосердий Господи!

Знову

душа постала з тліну всежива.

Божественна настанова постійно супроводжувала В.Стуса, спонукала до вибору Христового духовного подвигу. Голос зверху поет чув постійно і скрізь: "і мовив Бог: моєї влади ти поцурався задарма", "звіряй свій крок за знаком Бога". В.Розанов у "Пораді юнацтву" відзначив, "те, що відкрито небу, відкриється і на землі. Тому ніколи не потрібно йти проти совісті, проти душі" [19, 111]. Найважливіші висновки відносно свого світовідчуття, проблеми вибору, усталення власної життєвої позиції В.Стус робить під впливом містичного осяяння, що йде від серця:

Ми нібито обернені свічаддя –
єдино власну душу світлімо
і сяйво фокусуємо на серце...

Ф.Ніцше вважав, що основа нашого світогляду не в об'єктивних спостереженнях, а в запитах нашого серця [20, 108]. Для В.Стуса Бог стає чи не єдиним орієнтиром у бурхливій "річці життя". Відчуття Господа серцем відповідає його внутрішньому коду. Адже, на думку П.Юркевича,

"жоден вчинок і жодне слово, жодне спонукання, що йде із зовнішнього світу, не може збудити в душі образу й почуття, якщо вони несумісні з духовним розвитком серця" [21, 243]. У такому разі орієнтація В.Стуса на Бога є потребою людини мати його в душі, що виникає, за твердженням П.Флоренського, "від благодатних відвідин душі Духом святим" [22, 132]. Для українського поета це була усвідомлена потреба.

Кордоцентрична настанова В.Стуса ніколи не вибухала емоційним поривом. Навпаки, він умів повгамовувати пристрасну стихію, притаманну українській ліриці, дисциплінувати її, як свого часу це робили "неокласики" і поети "Празької школи". В.Стус, як і М.Зеров, тяжіючи до філософічності художнього мислення, виявляв схильність до кларизму, тобто до "контура строгого", чіткого і виразного зображення. Переводячи "філософію серця" у "філософію чину", як поети "Празької школи", він свідомо обрав чин духовної екзистенції, а не мілітарного, войовничого змісту.

Такі тенденції не могли не позначитися на індивідуальному стилі В.Стуса, що характеризується раціональним типом мислення, що стало основою діонісійських сплесків поетичної думки, іноді наділений ригористичними рисами, що полягали у неухильному дотриманні високих морально-етичних принципів. Інтелектуалізуючись та філософізуючись, його лірика втрачала як зображально-виражальну безпосередність, так і масового читача, вихованого на віршах, переповнених сердечними переживаннями. Зізнаючись, що "біда так тяжко мною пише", він не дозволяв собі найменшого внутрішнього послаблення, що позначилося і на версифікаційному рівні.

Критика спостерегла, що віршам В.Стуса була притаманна точність, щільність. Вони здавалися навіть аскетичними, з традиційного погляду – "неукраїнськими", бо й справді вражали незвичною для "українського літературного контексту" граничною сконцентрованістю метафори, вивіреною символікою. Поет виробив ні з ким не порівнянний полістильний ідіостиль з виразною системою мовлення, емоційно-експресивне забарвлення якої має ригористичні ознаки, властивості ідіографізму, коли першорядне значення відводять одиничному, неординарному, що не вкладається у жодні типології. Особливе зацікавлення викликають так звані "гапакс легоменон", тобто слова і складні словосполучення на зразок "самособоюнаповнення", які ніде не зустрічаються, як у віршах В.Стуса.

Дотримуючись дисципліни поетичного мислення, поет вражає інтелектуальною пристрасною, естетичним смаком, своєрідним, ніби відточеним почерком. Очевидно, на його художній свідомості позначилася схильність до наукового мислення, адже він сподівався стати літературознавцем, писав критичні статті, постійно вдавався до аналізу наукових праць, зокрема екзистенціалістів, мав чіткий погляд на сучасну йому літературу, на індивідуальні стилі інших авторів, що можна простежити на прикладі його проникливої, іноді іронічної рецепції творів сучасних поетів. Так, на погляд В.Стуса, веломовний І.Драч схожий на балакучу тіточку, вірш "Ти зрієся мови рідної" Д.Павличка викликає асоціації з тужінням А.Метлинського, П.Мовчан

не має "відваги бути вірним собі" [2, 78]. На протигагу їм надто самовимогливий автор "Палімпсестів" виробив власне розуміння філігранної художньої форми, але не дозволяв собі її напередзаданості чи диктату, намагався, щоб "вірш виростав як єдиний організм".

Не визнавав поет віршових штампів "соцреалізму", тобто "типову колоніальну літературу-забавку" [2, 496]. Не обминав він увагою і класиків, ніколи не абсолютизував їх, не пробачав, наприклад, улюбленому Р.-М.Рільке та Б.Пастернаку словесної кокетерії [2, 460]. Варто підкреслити, що поет не сприймав у поезії акторства, яке "мужчині [...] не подобає" [2, 460], жіночої вдачі, притаманної українській ліриці, що має риси колонізованої нації, носить у собі "задавнїлу традицію романтизму" [2, 187]. Недарма у ранньому вірші "Чуття вагітності жіноче" він писав, що "Ласкаво-хвора Поетів і жінок душа" [2, 178]. До речі, оперуючи тонкими інтровертивними рецепціями власного буття, усвідомлюючи притаманні йому стоїчні характерологічні ознаки та специфіку герменевтичної лірики, поет був переконаний, що "вибух пристрастей набагато потужніший, коли вибухівка нагромаджується у товстенній камері внутрішньої стриманості" [2, 68]. Для нього щонайменше розслаблення духу було неприйнятне, тому він постійно наголошував на потребі екзистенційного, а також поетичного змужніння. У такому разі він близький до поетів "Празької школи", переповнених вольовими імперативами, пасіонарїв за характером [23, 11-12]. В.Стус не відкидав вроджені "філософії серця", лише переводив її як і "пражани", у "філософію чину", вже наповнену пафосом духовного подвижництва. Поет намагався згармоніювати діонісійське й аполонійське начала. Серед сучасників було поширене уявлення, що В.Стус насамперед літературознавець, хоча насправді "за своїм душевним складом і способом мислення, у своїх стосунках зі словом і, зрештою, в самопочуванні був таки поет" [24, 11]. Його діонісійство, за спостереженням К.Москальця, зумовлене вибором Долі, бергсонівським життєвим поривом, не знає полярностей, прагне тяглості як в "індивідуальному бутті, так і в історії української нації». На жаль, зазначає дослідник, у дійсності поет не знаходив цього всього в цілісності, тому збирав уламки долі, втручання свавільних сил, яким він протиставляв силу духу, став його без зайвих афектацій. Для нього характерне медитативне, по-будистські спокійне світосприйняття, бо він виходив з переконання, що "і царство це минеться без клятв і без карань".

К.Ясперс підкреслював: "Людина для того, щоб залишитися людиною, повинна пройти через усвідомлення" власної долі [17, 376], віднайдення якої увиразнив Стусове розуміння життя як постійне наповнення його духовними шуваннями, не можливе поза особистістю. Тому поет вводить неологізм філософського змісту "самособоюнаповнення", поєднаний зі словом "навикання", що означає вправління людини в духовному вдосконаленні, "навиканні", що розкриває простір для гармоніювання із собою, забезпечує внутрішній захист і рівновагу, які протидіють суспільному беззаконню. У циклі "За читанням Ясунарі Кавабати" поет прямо вказує на це:

бо жити – то не є долання меж,
а навикання і самособою –
наповнення.

Вдалий неологізм "самособоюнаповнення" має філософський зміст, вказує на суть екзистенційного концепту В.Стуса, що розвивався й інтравертивно вдосконалювався протягом його життя, яке ніби постійно самонароджувалося, віднаходило в собі нові онтологічні інтенції повноцінного існування, дозволяло, відмежувавшись від довоколишнього світу, розкошувати у власній царині духу. Термін не тільки виявився оптимальним за умов тотального знеособлення, а й виходив за межі денотативного значення, набував метафоричної глибини, що досягається у стані самозосередження, самовдосконалення, єдності мікркосму і макрокосму, дозволяючи ліричному героєві долати життєві перешкоди, знаходити в екзистенційних стражданнях спокій, адже поет в самоті, приречений на осібне існування, залишається собою.

То був виважений крок у душі духовного подвижництва, яке П.Тілліх називав мужністю, коли "істотніша частина нашого буття переважає менш істотно (тобто, жертвуючи менш корисним, ми вибираємо значно важливіше)" [25, 10]. У такому вчинку проглядається "дар Божественного Духа", завдяки якому "природна сила душі" підноситься до своєї досконалості, "дозволяє вистояти в ситуації межової небезпеки" [25, 12].

Суттєвим для поета був інстинкт життя, який найповніше розкривався у творчості, асоційованою із свободою, повнотою життєвого самовираження. Попри те, він сприймав земне існування по-християнськи як кару, яку треба відбутися і очиститися перед вічною подорожжю душі, тому слід не вгинаючись іти назустріч власній долі, що і стало життєвим переконанням поета. Що ж до розуміння людського буття, то, певно, для В.Стуса характерна ніцшеанська схема: людина загублена у космічному просторі, але має шанс сама себе врятувати, покладаючись на власні сили. Для цього вона повинна творити, бо тільки у творчому діянні полягає сенс життя:

Є тільки лет, що зветься творчим трудом,
а тільки клич: живи, але не жди.
І не марнуй чеканням плинних днів
і не гніви Господнього веління.

Як і більшість західних філософів-екзистенціалістів, В.Стус вважав, що світ створений для реалізації сутнісних сил конкретного індивіда, який свідомо зважився ступити на шлях подвижника, що не під силу кожному:

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже твоє життя тебе не кличе?

В.Стус підкреслив займенник "твое", аби наголосити на неповторності кожної людини, що мусить реалізувати сама себе, тому що за неї цього ніхто не зробить. Такі міркування стали головним мотивом у філософській ліриці В.Стуса, який ніколи не відмежовувався від інших, вважаючи, що кожен має право на власну долю, не нав'язував нікому свого

ригористичного стилю життя. В.Вундт зазначав, що "суттєву ознаку насамперед вищих духовних дій визначає та обставина, що вони не обмежені індивідуальною свідомістю, а й накладають відбиток і на те суспільство, до якого належить індивід" [26, 483]. Духовний здобуток окремої особистості не лишається її власністю, стає громадським досвідом, адже вона, реалізуючи себе, завдяки структурному руху екзистенційного концепту, опиняється в одній зв'язці з іншими коекзистуючими земними істотами, які є кінцевими у кожному індивідуальному випадку існування.

Для свідомості В.Стуса характерні як загальнолюдські й національні архетипні форми, які поет назвав "проминулими" ("Тобі не одірватися од тіні, в ній проминуле вигадало нас"), так й інтуїтивні шукання позаземного, надбуттєвого, незалежного від обставин внутрішньодуховного життя, що сам поет називав "інобуттям" або "іножиттям". Таке розуміння життя не знецінює людини, просто означає, що вона не є Буття ("душ намарне гвалтування без причини, без мети з диким медом самоти"), але покликана його реалізувати в собі і через себе, бо іншого шляху немає.

Людина змушена існувати на межі миті і вічності. Тут немає нічого фатального. Час дає їй можливість відбутися у певному просторі, у самій собі, у соціумі; смерть – це можливість, за якою усі можливості людини зникають і вона зникає сама. Як-не-як, смерть і час фактично визначають природу людини. Істота, яка б не підкорялась часу та смерті, не була б людиною. Саме таку схему визнає В.Стус, спираючись на гіркий досвід політичного в'язня, штучно ізольованого від світу стандартними тюремними стінами, які ототожнювали його, духовно й інтелектуально багатого, з кримінальними злочинцями. До цього поет ставився досить виважено, як до типового явища репресивної системи, що поширювалося не лише у концтабірному просторі, а й на так званій волі, яка мало чим відрізнялася від ГУЛАГу:

На однакові квадрати
поділили білий світ.
Рівне право всім страждати
і один терпіти гніт.
Всім судилося померти
за замками сімома.

Розуміння смерті у В.Стуса неоднозначне, іноді має парадоксальне тлумачення, коли екзистенція перетворюється на животіння: "Ти ждеш іще народження для себе, а смерть ввійшла у тебе вже давно". Не виявлючи страху перед смертю ("як добре те, що смерті не боюсь я"), поет трактує смерть не як факт, обов'язковий у необхідній послідовності природних речей, а як можливість, що завжди є у людини і пов'язана з іншими її можливостями, опосередковано спростовує думку, обстоювану А.Камо, про те, що людина позбавлена досвіду смерті.

Очевидно, В.Стус мав на увазі уявну смерть, яку можна досягнути медитацією духа, коли перед свідомістю розкривається "оглухла прірва обрушення і заступання за видиму смерть", яка у такому разі є межею. Перетнувши її, свідомість збагачується новим виміром, ніби опиняється в

царстві Божому. Саме присутність Бога у серці В.Стуса відкрила можливість метаморфозам свідомості поета, що ріднило його з практикою дзен-будизму. Якщо посылатися на К.-Г.Юнга, який визначав свідомість як "попередню умову буття", то така практика розкриває Буття в його різноманітних виявах і формує трансцендентальну можливість. Таким чином, пізнання Бога, осмислення його онтологічної й креативної данності повинно відбутися у самосвідомості, що і сталося врешті-решт зі В.Стусом:

В мені уже народжується Бог
і навіпвам'ятний, навіпзабутий.

Треба підкреслити, що поет через себе не лише воскрешає профанованого соціумом Господа, а й утверджується в ньому в період моторошних ГУЛАГів, коли більшість в'язнів втрачало самовладання. До речі, раніше аналогічну ситуацію духовного прозріння пережив на каторзі П.Флоренський, який власним духовним подвигом реалізував досвід теодицеї.

Філософські висновки "Палімпсестів" мають сталий характер. Німецький містик М.Екхарт свого часу наголошував, що "суттєве не знає становлення і не може стати чимось" [16, 61]. Очевидно, що для В.Стуса, коли "давно забуто, що є – жити і що є світ, і що є ти", суттєвим було віднайдення в собі Бога і покладання на нього у час суворих випробувань і самотності:

Я з ним удвох живу. Удвох існую,
коли нікого. І гримить біда,
мов канонада. Він опорятунок
для мене. Тож і мовлю: порятуї.

Екзистенційний вибір засвідчив "самотрансценденцію" (В.Франкл). поета, який відкрив у собі цю надможливість. Посилаючись на теорію В.Франкла, який на відміну від Ж.-П.Сартра стверджував, що людина віднаходить сенси життя, а не придумує їх [27, 292], можна погодитися із спостереженням Ю.Бедрика, що не Бог обрав людину, а людина – Бога [1, 40-41]. Як стверджував М.Бердяєв, причетність до надособистісного породжує універсальність особистості, розкриваючи її істинне призначення [11, 218]. Осягнення Бога є прикладом містичної "мужності бути", зумовленої порожнечою буття і сенсу, яка супроводжується відчаєм [25, 111]. Подібні настрої були присутні вже у збірці В.Стуса "Веселий цвинтар", перший вірш якої висвітлює моральну спустошеність, духовну порожнечу, відчуття приреченості і зневіри у можливість розвитку іманентного "я" в абсурдному, деперсоналізованому світі, де практикується підміна понять, речей, людей, запроваджується безвідповідальна гра у маски:

Мені здається, що живу не я,
а інший хтось живе за мене в світі
в моїй подобі.

За спостереженням Г.Савчука, тональність віршів В.Стуса переважно мінорна – сумна чи трагічна; "навіть якщо бринять оптимістичні нотки, то вони відтіняються песимістичним мотивом" [28, 6], але без розпачу, бо наповнені екзистенційними імперативами стоїчного змісту, або, за словами М.Коцюбинської, "трагічного стоїцизму". Розвиваючи спостереження

дослідниці, Е.Соловей слушно пов'язує цей концепт з філософією екзистенціалізму, з апологетизацією "одинокі" свідомості, здатної протистояти тискові зовнішньої системи, з якою стоїчна людина "жодним чином не може порозумітися, притерпітися, співіснувати" [29, 24]. Разом з тим, стоїцизм В.Стуса має генетичне, спадкове походження, "з огляду на склад національного характеру, на досвід національної історії, так емоційно ним осмислюваний і так особистісно переживаний" [29, 24].

Отже, поетичний цикл "Палімпсести" був у творчій еволюції В.Стуса новим шаблем у розвитку сутнісних можливостей духу поета, який відчув на собі всю силу божественного одкровення у мить важких життєвих випробувань, що зумовило його ставлення до смерті не як до останнього акорду життя, а як до порогу вічності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бедрик Ю.* Василь Стус: проблема сприймання / Ю. Бедрик. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 80 с.;
2. *Стус В.* Твори: у 4-х т., 6-ти кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1995. – Т.2 – 429 с.;
3. *Стус В.* Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденникові записи / В. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.;
4. *Шевельов Ю.* Трунок і трутизна // Українське слово: Хрестоматія з української літератури і літературної критики ХХ ст. – К., 1994. – Кн.3. – 517 с.;
5. *Барт Р.* Текстуальний аналіз "Вальдемара" Е. По / Р. Барт. // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Л. : Літопис, 2001. – С. 491-496.;
6. *Коцюбинська М.* Феномен Стуса // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 26-35.;
7. *Рарицький О.* Василь Стус: еволюція поетичного мислення. Автореф. дис... канд. філол. наук / О. Рарицький – К., 2000. – 19 с.;
8. *Стус Д.* Василь Стус: Життя як творчість / В. Стус. – К.: Факт, 2004. – 366 с.;
9. *Нецензурний Стус.* : Кн. у 2-х частинах: Частина 2-га. / Упор. Б.Підгірного. – Тернопіль, 2002. – 320 с.;
10. *Стус Д.* Життя і творчість Василя Стуса / Д. Стус. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 87 с.;
11. *Бердяев Н.* Избранные произведения / Н. Бердяев. – Ростов : Феникс, 1997. – 544 с.;
12. *Плахотнік Н.* Пророческі мотиви в українській поезії ХХ століття (В.Свідзінський, Є.Маланок, Є.Плужник, В.Стус): Автореф. дис. канд. філол. наук. 10.0.01 / Н. Плахотнік. – К., 2005. – 18 с.;
13. *Гегель Г.* Філософія релігії: В 2-х т. / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1976. – Т.1. – 532 с.;
14. *Пахльовська О.* Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65 – 84.;
15. *Аббаньяно Н.* Введение в экзистенциализм / Н. Аббаньяно. – СПб. : Алетей, 1998. – 497 с.;
16. *Экхарт М.* Об отрешенности / М. Экхарт. – М.; СПб. : Университетская книга, 2001. – 432 с.;
17. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.;
18. *Фромм Э.* Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 429 с.;
19. *Розанов В.* Апокалипсис нашего времени / В. Розанов. – СПб. : Азбука, 2001. – 374 с.;
20. *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – Минск: Интербук, 2001. – 624 с.;
21. *Сверстюк Є.* Віднайдена імпровізація В.Стуса // Київ. – 1991. – № 10 – С. 121-123.;
22. *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге / М. Хайдеггер. – М. : Высшая школа, 1991. – 190 с.;
23. *Ковалів Ю.* "Празька школа": на крутосхилах "філософії чину" / Ю.Ковалів. – К.: В-во Бібліотека українця, 2004. – 118 с.;
24. *Москалець К.* Страсті по вітчизні / К. Москалець // Москалець К. Людина на крижині: Літературна критика та есеїстика. – К.: Критика, 1999. – С. 209 – 254.;
25. *Тиллих П.* Избранное. Теология культуры / П. Тиллих. – М. : Юрист, 1995. – 479 с.;

26. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М. : Эксмо, 2002. – 864 с.; 27. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.; 28. Савчук Г. Поезія Василя Стуса: художня семантика і структура (на матеріалі збірки "Палімпсести"): Дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна / Г. Савчук. – Х. : Б. в., 2006. – 187 с.; 29. Соловей Е. Українська філософська лірика / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с.

Карацуба М.Ю. (Київ, Україна)

Л.А. Булаховський як дослідник сербського народного епосу

У статті розглядається дослідницький доробок видатного українського вченого-славіста Л.А. Булаховського в галузі фольклористики, йдеться про його аналіз фольклорної спадщини сербського народу, зокрема у передмові до видання «Сербська народна поезія»

Ключові слова: сербський народний епос, фольклористика, переклад, переспів, балада.

В статье рассматривается научное наследие Л.А. Булаховского в области фольклористики, детально анализируется фольклорное богатство сербского народа, в частности, объектом исследования выступает издание «Сербская народная поэзия».

Ключевые слова: сербский народный эпос, фольклористика, перевод, перепев, баллада.

The object of analyze in this article are the science folkloristic works of L. Bulachovsky in "Serbian national poetry".

Key words: Serbian national poetry, folklore, translation, reiteration, stylization, ballad.

Сербська народна поезія, розглянута в різних її аспектах по відношенню до України, безперечно, є одним з найважливіших інослов'янських чинників, що сприяли розвитку української культури ХІХ-ХХ ст.

У вигляді перекладів і переспівів вона поповнює ідейно-естетичні уявлення українського читача, входить у вигляді тематичних і образних звернень до поетичного слова таких видатних українських поетів минулого століття, як Тарас Шевченко і Леся Українка, а в нашу добу – до творчої спадщини Максима Рильського і Леоніда Первомайського. Переклади і переспіви талановитих українських митців сприяли не тільки збагаченню образного світу українського красного письменства, а й збагаченню української літературної мови, її лексики, покликавши до життя і різноманітного відновлення українські та інослов'янські фольклорні джерела. Причому це сприйняття в Україні сербської народної поезії відбувалося у виразній еволюції. Спочатку по лінії діяльності „Руської трійці” як перших кроків в ознайомленні, потім художніх переспівів українських романтиків в особі Амвросія Метлинського, потім цікавих художніх перекладів Михайла Старицького й Івана Франка як дуже обдарованих оригінальних митців і здібних, вдумливих перекладачів. Про ці